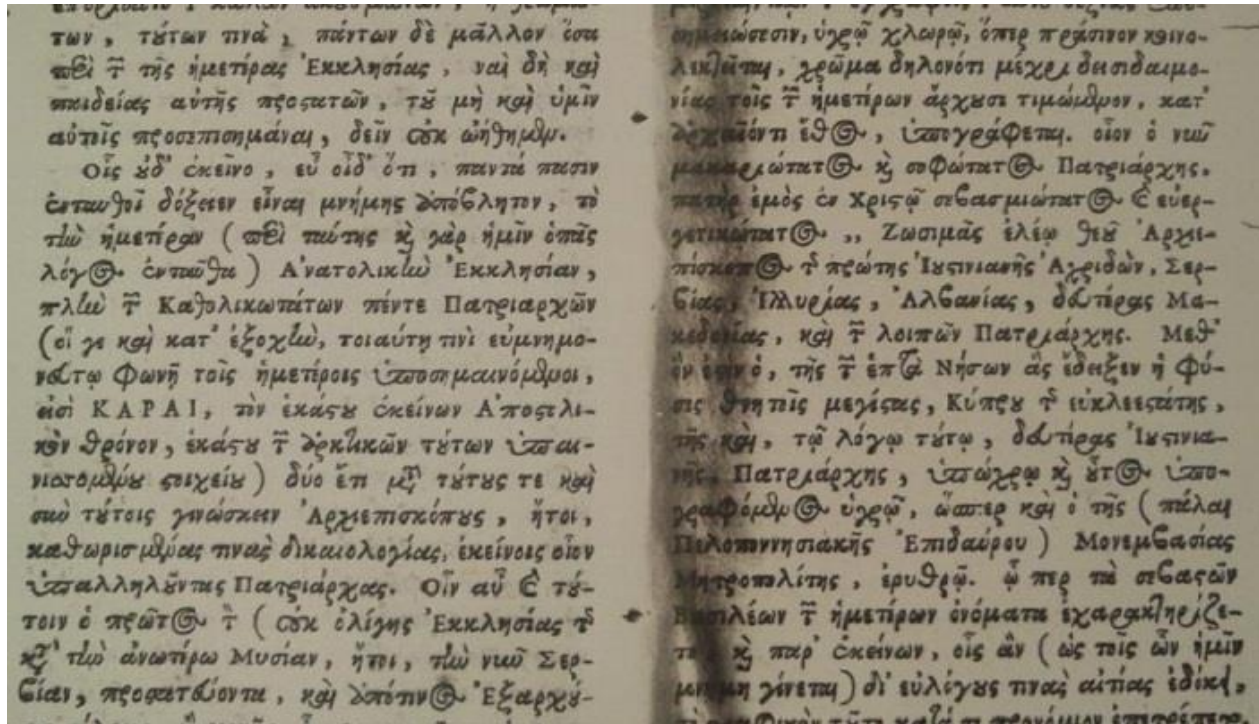

Αναστάσιος Μιχαήλ ο Μακεδών. Ο πρώτος Έλληνας Ακαδημαϊκός.

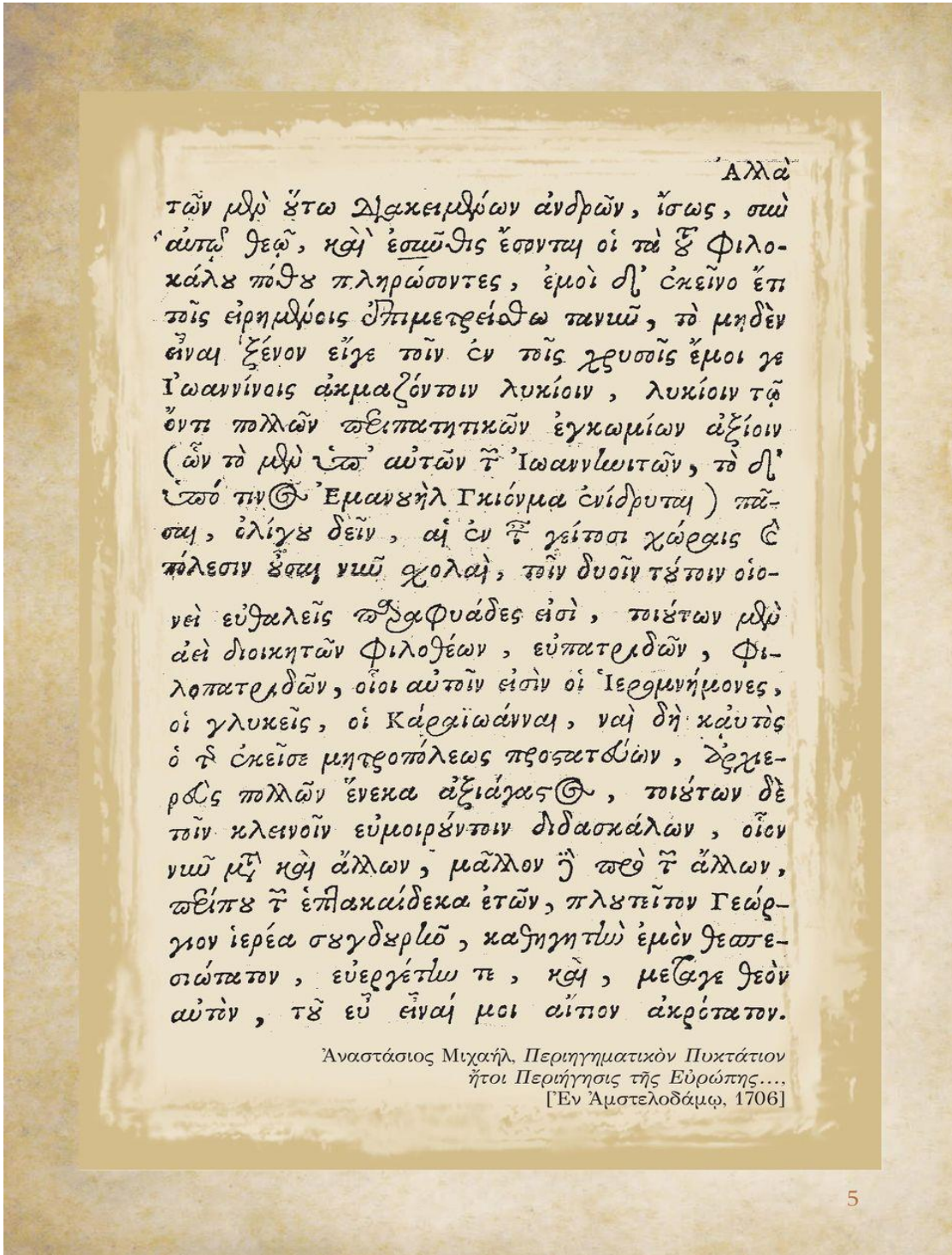
Γράφει ο Χαράλαμπος Μηνάογλου.

Πρώτη δημοσίευση: [Clio Turbata](#).

Παρότι ο Έλληνας με τον βαρύτερο ακαδημαϊκό τίτλο στην εποχή του, αυτόν του μέλους της Ακαδημίας του Βραδεμβούργου, ο Αναστάσιος Μιχαήλ είναι λόγιος που δεν έχει ακόμη βρεί την θέση που του αξίζει στα γράμματα και την ιστορία μας. Για τα πρώτα χρόνια της ζωής του δεν διαθέτουμε ιδιαίτερες πληροφορίες. Γνωρίζουμε βεβαίως πως καταγόταν από την Νάουσα. Από τον Λόγο περί Ελληνισμού, το γνωστό μέχρι σήμερα στην βιβλιογραφία έργο του με τον τίτλο Περιηγηματικόν Πυκτάτιον^[1], προκύπτει πως σπούδασε στα Γιάννενα, στην σχολή Γκιούμα, με δάσκαλο τον Γεώργιο Σουγδουρή (c. 1645-1725)^[2], τον οποίο βοηθούσε και ως αντιγραφέας. Είχε συμμαθητές τον Αλέξιο Σπανό^[3] και τον γνωστό μόνο από την εγγραφή του στην Πάδοβα Μαργαρίτη Μάνθου^[4]. Φαίνεται όμως πως παράλληλα παρακολουθούσε μαθήματα και στην σχολή του Επιφανίου, την λεγομένη Μικρή Σχολή των Ιωαννίνων, καθώς δηλώνει πως παρακολουθούσε μαθήματα του Παρθένιου Κατσούλη, ο οποίος υπήρξε σχολάρχης της εν λόγω

Σχολής[5]. Εκεί μάλιστα ο Μιχαήλ αναφέρει πως είχε και την πρώτη επαφή με Ευρωπαίους, καθώς πέρασαν από την Σχολή κάποιοι Άγγλοι ακόλουθοι της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.

Αναστάσιος Μιχαήλ, Περιηγηματικὸν Πυκτάτιον ἤτοι Περιήγησις τῆς Εὐρώπης (Ἐν Ἀμστελοδάμῳ 1706).

Πολλοί Έλληνες ιεράρχες τον ενίσχυσαν πνευματικά και οικονομικά. Περισσότερα όμως οφείλει στον οικουμενικό πατριάρχη Γαβριήλ Γ΄, τον πατριάρχη Αλεξανδρείας άγιο Γεράσιμο τον Παλλαδά, τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Ζωσιμά, ενώ από τα γραφόμενά του φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό να γνωριζόταν και με τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο. Από τις αρχοντικές οικογένειες της Πόλης και των Ηγεμονιών γνώριζε τους Καντακουζηνούς, τους Μαυροκορδάτους και τους Καντεμίρ.

Μετά τα Γιάννενα, ο ίδιος μας πληροφορεί πως μετέβη στα 1702 στην Κέρκυρα και, ενώ ετοιμαζόταν να ταξιδέψει για την Βενετία, μεταπείστηκε να αναβάλει το ταξίδι του στην Ευρώπη. Οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, την πρωτεύουσα των Ελληνικών Γραμμάτων. Από εκεί τον οδήγησε στην Χάλλη ο Adhard Adelong[6], παρότι σύμφωνα με τα γραφόμενα του φίλου του Αλεξάνδρου Ελλαδίου, ο Μιχαήλ επιθυμούσε πρωτίστως να ταξιδέψει στην Βενετία. Οπωσδήποτε τον Αύγουστο του 1703 βρισκόταν στην Γερμανία, καθώς τον βρίσκουμε γραμμένο στο Πανεπιστήμιο της Χάλλης για θεολογικές σπουδές[7], ενώ μέχρι τουλάχιστον τα 1710 διέμενε άλλοτε στην Γερμανία και άλλοτε στην Ολλανδία. Αυτήν την περίοδο ταξίδεψε για πρώτη φορά και στην Ρωσία. Σε αυτά τα χρόνια συνδέθηκε με φίλια με τους τρεις προαναφερθέντες Γερμανούς λογίους και επίσης τον ελληνιστή Johann Michael Langius (1664-1731)[8], ο οποίος σημειώνει ότι ο Μιχαήλ του έκανε διορθώσεις στα έργα του[9]. Ο κύκλος του εκτάθηκε και πέρα από τους ελληνιστές, καθώς υπήρξε φίλος και του αρμενολόγου Johann Joachim Schröder (1680-1756)[10]. Στην Χάλλη βρήκε την ευκαιρία να σπουδάσει και την εβραϊκή φιλολογία κοντά στον J. H. Michaelis[11].

Πέρα όμως από την φιλική του σχέση με τους Γερμανούς συνεργάστηκε και με τον Αλέξανδρο Ελλάδιο, στον οποίο αφιέρωσε και το εξής επίγραμμα:

**«Οὔλε τ' Ἀλέξανδρος, καί χαιροίς αἶεν ἄμεινον,
Ἑλλάδος ἐσσί κλέος χ' ἄδε Θεσσαλίας.
Καί σε φέρον γέ Μοῦσ' ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν ὀρᾷσθαι,
Κάλλος ὀλυμπιάδων, ἰζόμενον σοφίη.
Γερμανίης ὀμφήν σῆς ἄφθονον Ἑλλάδος ἦγες,
Καί φίλαν ἑλλαδίους πάτραν ἐών τελέεις.
Ξυγαίρω τοι, καί πάλιν αὖτ' ἐρέω τεῦ χαιρῖν
Πάτρη καλλίστη, τέμπε', ὦ οἷα φέρει.**

Θρέψε πάλαι πηλείδην, καί θάψ' Ἴπποκράτην,
 Τῷ διόδεν γεγάατ' Ἄλκιμοι Ἰατέρων.
 Τοί τέ καί αὐτέω ἰατρῆς ὄχα φρεσσί μέμηλε;
 Καί γνῶσιν βοτανῶν ἔσοχα φρεσσί φέρεις.
 Ἴπποκράτης ἄρ' ἔοις, καί Ἀλέξανδρος θεοειδής.
 Τοῦ δ' ἐπειή τε δέμας τιτθός ἐών φερέεις.
 Ὡς γ' ἔλλην τέ σοφός πολλῶν ῥ' ἀντάξιος ἄλλων,
 Ὡ καί Ἀλεξάνδρου, κᾶξιε Θεσσαλῆς»[\[12\]](#).

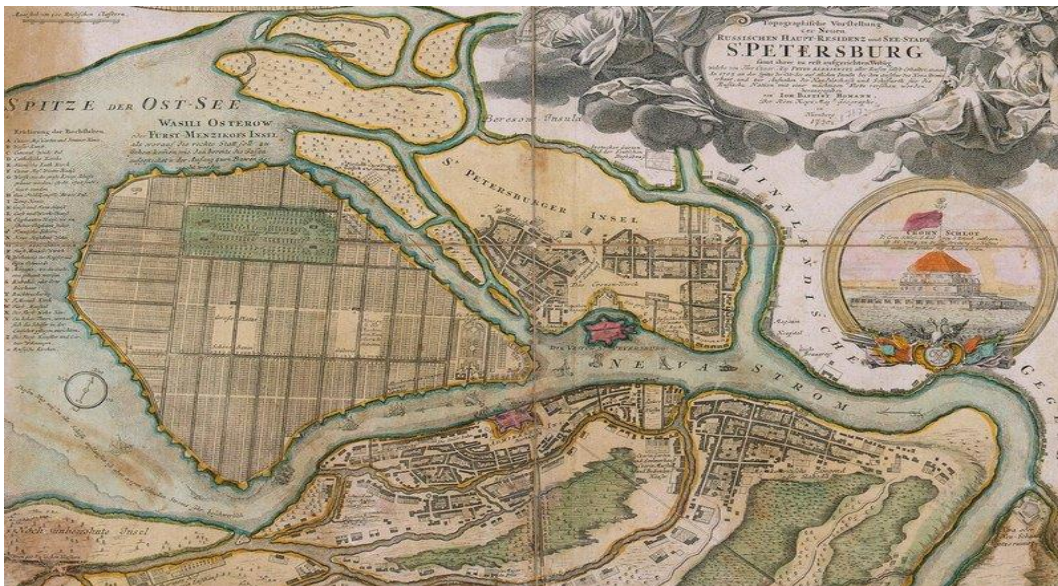
«Ανταποδίδοντας» ο Ελλάδιος τον αναφέρει αρκετές φορές στο έργο του[\[13\]](#). Επίσης, γνωρίζουμε πως είχε επαφές και με τον Σεραφεΐμ τον Μυτιληναίο, άλλον Έλληνα λόγιο με τον οποίο η δράση του Μιχαήλ διασταυρώθηκε τόσο στην Γερμανία, όσο και στην Ρωσία[\[14\]](#).

Το Δημαρχείο και το παλαιό Πανεπιστήμιο της Χάλλης σε γκραβούρα των αρχών του 18ου αι.

Στην Ρωσία πρέπει να βρέθηκε για σύντομο διάστημα το 1709, ενώ εμφανίζεται εγκατεστημένος εκεί από το 1715, όταν και ανέπτυξε σπουδαία δράση κυρίως στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Υπήρξε ένας από τους Έλληνες που υπηρέτησαν τον Μεγάλο Πέτρο (1672-1725), στον οποίο αφιέρωσε και ένα έργο του[\[15\]](#). Διετέλεσε μέλος της ειδικής επιτροπής, την οποία είχε

συγκροτήσει ο Πέτρος για την νέα σλαβονική μετάφραση της Βίβλου [\[16\]](#). Το 1722 ο τσάρος τον διόρισε πάρεδρο της Συνόδου της Ρωσικής Εκκλησίας. Στην καριέρα του στην Ρωσία θα πρέπει να θεωρήσουμε πως διαδραμάτισε ρόλο και η γνωριμία του με τον Andrey Artamonovich Matveev (1666-1728), γιό του σπουδαίου Ρώσου λογίου Artamon Sergeyeovich Matveev (1625-1682), ο οποίος υπήρξε ευνοούμενος του τσάρου και πρεσβευτής του στο Λονδίνο, την Βιέννη και την Χάγη, όπου γνωρίστηκε και με τον Μιχαήλ [\[17\]](#). Στην Ρωσία του Πέτρου έμελλε να αφήσει την τελευταία του πνοή το 1725.

Σχέδιο της Αγίας Πετρούπολης την εποχή του Μεγάλου Πέτρου.

Μεγάλος Πέτρος (1672-1725).

Ο Μιχαήλ υπήρξε σπουδαίος φιλόλογος και ο πρώτος Έλληνας Ακαδημαϊκός, καθώς κατέστη μέλος μίας από τις τρεις αρχαιότερες ακαδημίες παγκοσμίως, αυτής του Βραδεμβούργου (Βερολίνου) στα 1707. Η Ακαδημία είχε ιδρυθεί το 1700 με πρώτο πρόεδρο τον Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)[18]. Στην Πρωσική Ακαδημία αφιέρωσε και το έργο του με το οποίο θα ασχοληθούμε στην συνέχεια. Πρόκειται για το γνωστό στην βιβλιογραφία ως Περιηγηματικόν Πυκτάτιον, το οποίο έχει σωθεί σε ένα μόνο αντίτυπο και αυτό χωρίς σελίδα τίτλου και κολοβό, καθώς λείπουν οι σελίδες μετά την 216. Το κείμενο αυτό είναι πιθανόν να απετέλεσε και ομιλία του στην Ακαδημία.

Το τμήμα του έργου που είναι γνωστό δεν αποτελεί περιηγητικό κείμενο, όπως υπαινίσσεται ο μέχρι σήμερα τίτλος που ακολουθεί το έργο, αλλά μία πραγματεία, έναν Λόγο περί Ελληνισμού και έχει ως περιεχόμενο την παρουσίαση της ελληνικής λογιουσύνης[19], παιδείας και γλώσσας μετά την Άλωση, ώστε να αποδειχθεί αβάσιμη η ανθελληνική θέση διαφόρων Ευρωπαίων ελληνιστών της εποχής, ότι οι Έλληνες πλέον είχαν πάψει να υπάρχουν.

Ο Μιχαήλ διέπρεψε ως ελληνιστής[20], αν και δεν είναι γνωστό να δημοσίευσε αυτούσια σχετικά έργα, καθώς και αυτός, όπως οι περισσότεροι Έλληνες δάσκαλοι στην Ευρώπη κατά την πρώιμη νεότερη εποχή[21], αναγκάστηκε να εργαστεί για λογαριασμό Ευρωπαίων ελληνιστών, ώστε να εξοικονομήσει τα προς το ζην[22]. Οι τρεις τουλάχιστον γνωστές συμβολές του σε σπουδαία έργα Ευρωπαίων ελληνιστών, μαρτυρούν την επιστημοσύνη του. Ο Μιχαήλ δεν υπήρξε από αυτούς που μετέβη στην Ευρώπη, για να μάθει, αλλά για να διδάξει ελληνικά. Αυτό φαίνεται τόσο από την εκλογή του ως εξωτερικού μέλους στην Ακαδημία του Βραδεμβούργου (Königliche Akademie der Wissenschaften), όσο και από την εκτίμηση που έτρεφαν για το πρόσωπό του καταξιωμένοι Γερμανοί ελληνιστές, όπως ο ακαδημαϊκός August Hermann Francke (1663-1727), ανατολιστής και ελληνιστής, ο ακαδημαϊκός Friedrich Hoffmann (1660-1742) και ο ελληνιστής Johann Tribbechovius (1677-1712)[23].

Ο στόχος που θέλησε να επιτύχει ο Μιχαήλ με την προσφώνησή του προς την ακαδημία του Βραδεμβούργου ήταν αναμφισβήτητα η προβολή του Ελληνισμού και η αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με αυτόν στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, όμως, το έργο λειτούργησε και ως ένα σημαντικό

επιστημονικό πόνημα ανάμεσα στους Ευρωπαίους Ελληνιστές, οι οποίοι πλέον είχαν και μία αυθεντική μαρτυρία περί ελληνικής γλώσσας και περί του Ελληνισμού της εποχής τους, εφόσον αυτή κατατέθηκε από κάποιον που ήταν το γένος Έλλην και είχε την ελληνική ως μητρική του γλώσσα.

Η Ακαδημία του Βραδεμβούργου σε γκραβούρα του 1748.

Ο κεντρικός σκοπός, η προβολή του Ελληνισμού τόσο προς τα μέσα, την ελληνική κοινωνία, όσο και προς τα έξω, την Ευρώπη, υπηρετείται κατάλληλα, από την επίτευξη τριών επιμέρους στόχων που έχει θέσει ο Μιχαήλ: την καταπολέμηση της ανθελληνικής άποψης που εκφραζόταν τότε από μερίδα των Ευρωπαίων Ελληνιστών πως τα μετακλασικά ελληνικά, δεν ήταν ελληνικά και κατά συνέπεια και οι Έλληνες των αρχών του 18ου αιώνα δεν ήταν Έλληνες, την παρουσίαση της ελληνικής λογιισύνης και της παιδευτικής δραστηριότητας κατά την Τουρκοκρατία και την προβολή της επίδρασης του Ελληνισμού τόσο στους Ορθοδόξους λαούς, όσο και στους Δυτικούς.

Για αυτό και κατατροπώνει με αναντίρρητα επιχειρήματα τις γλωσσολογικές παραναγνώσεις των ανθελλήνων Ελληνιστών, με χωρία από ολόκληρη την ελληνική γραμματεία. Και όχι μόνο, καθώς συμπληρώνει παρα-

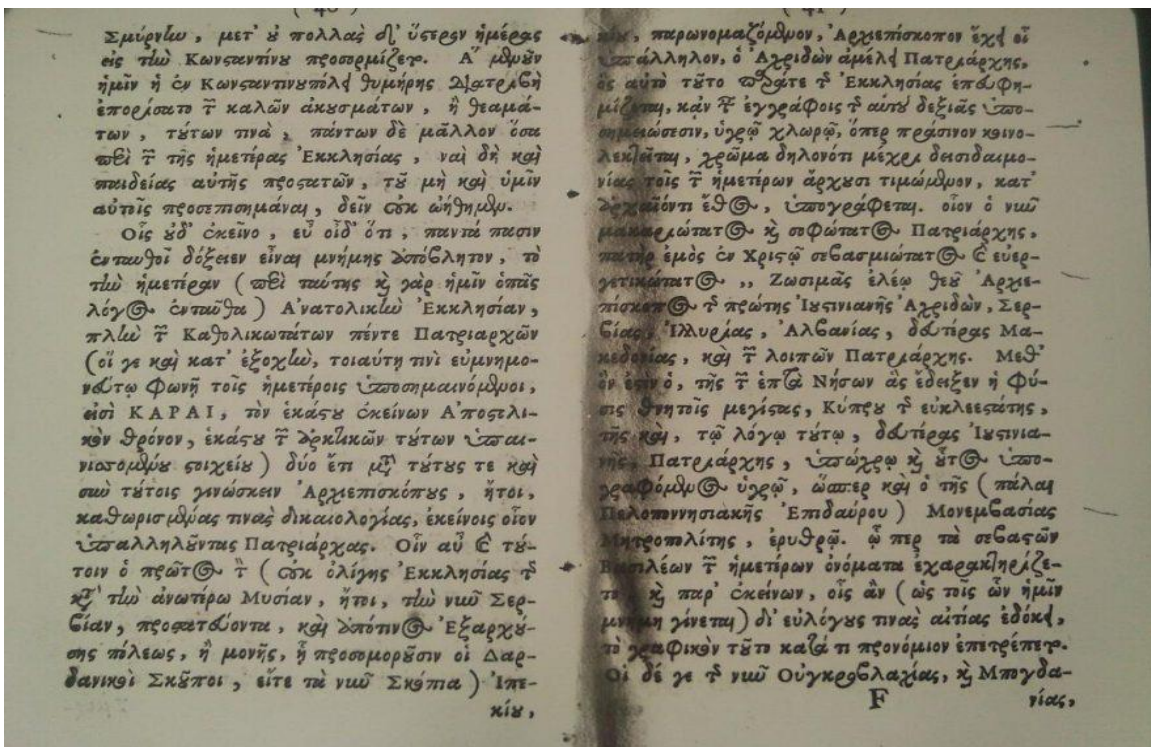
πομπές και με χωρία λατινικά αλλά και εβραϊκά, δείχνοντας πως αλλαγές στο φωνολογικό, τονικό, λεξιλογικό και συντακτικό μέρος τους έχουν υποστεί και άλλες γλώσσες χωρίς να αμφισβητείται η συνέχειά τους. Τονίζει έτσι ότι τα ελληνικά του καιρού του, είναι ελληνικά ακριβώς όσο ήταν και τα κλασικά ελληνικά του αθηναϊκού 5ου αιώνα. Επισημαίνει επίσης πως οι ανθέλληνες «σοφοί» δεν γράφουν όσα γράφουν από αφέλεια, αλλά έχουν προκατάληψη κατά του Ελληνισμού και πλημμελή γνώση της ελληνικής. Αυτή η αναίρεση συμπλέκεται με την παρουσίαση της ελληνικής λογιοσύνης της Τουρκοκρατίας, η οποία αποδεικνύει και ιστορικά την συνέχεια του Ελληνισμού, καθώς οι Έλληνες δάσκαλοι της Τουρκοκρατίας μεταβαίνουν στην Δύση τουλάχιστον μέχρι την εποχή του Μιχαήλ κυρίως ως δάσκαλοι των Ελληνικών. Πως γίνεται λοιπόν η Ευρώπη να δέχεται ως δασκάλους της στα ελληνικά, αυτούς που δεν τα γνωρίζουν; Η ελληνική παιδεία συνεχίζει να καλλιεργείται. Άρα οι Έλληνες υπάρχουν μέχρι τουλάχιστον τα χρόνια του. Ο τρίτος επιμέρους στόχος, συμπλέκεται και αυτός μέσα στον Λόγο με τους δύο προηγούμενους και η επίτευξή του συνίσταται στην οριοθέτηση της επίδρασης της ελληνικής παιδείας, όπου στους μεν ορθοδόξους λαούς παρουσιάζεται ως απόλυτα κυρίαρχη και ανώτατη μορφή παιδείας με αυτήν την συνείδηση να είναι κοινή σε όλους τους Βλάχους, Βούλγαρους, Αρβανίτες και Σλάβους λογίους, οι οποίοι έχουν γίνει Έλληνες και θέλουν να παρουσιάζονται ως Έλληνες, ενώ στους δυτικούς προβάλλεται ως το κυρίαρχο υπόστρωμα της δικής τους παιδείας και απαραίτητο προσόν λογιοσύνης. Άρα, το συμπέρασμα που προκαλείται, και ας μην το διατυπώνει ρητά ο Μιχαήλ, είναι ότι είναι αδύνατο να αναγνωρίζονται οι Έλληνες ως Έλληνες σε Ανατολή και Δύση και να μην είναι τέτοιοι. Πως όλοι τους δέχονται ως δασκάλους τους, αν αυτοί δεν είναι πράγματι Έλληνες;

Έτσι, στον Λόγο αυτόν του Μιχαήλ θα πρέπει να δούμε την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια από ελληνικής πλευράς να δοθεί μία -αποστομωτική είναι αλήθεια- απάντηση στον νεώτερο ανθελληνισμό. Με τον όρο θέλουμε να δηλώσουμε το σύνολο των κειμένων, των ομιλιών και των ενεργειών, τα οποία κατά την πρώιμη νεότερη εποχή καταφέρονταν κατά του υπόδουλου Ελληνισμού. Πρόκειται πραγματικά για ένα φαινόμενο νέο, σίγουρα νεωτερικότερο, από τον Νέο Ελληνισμό, καθώς έπρεπε να προηγηθεί η έννοια του Νέου Ελληνισμού, ώστε να αναπτυχθεί ο κατ' αυτού νεώτερος ανθελ-

ληνισμός. Και δεν παραδοξολογούμε επόμενοι τον Μιχαήλ και το ύφος του. Είναι μία πρωτοφανής προσπάθεια να προπαγανδιστεί, όχι πως ο Ελληνισμός είναι κάτι το κακό, πως σφάλλει, πως βλάπτει, αλλά πως απλώς δεν υπάρχει. Είναι ουσιαστικά η απαρχή της σημερινής θεώρησης ορισμένων περι κατασκευής του ελληνικού έθνους από τον Παπαρρηγόπουλο.

Μετά από την Άλωση, όταν έχει εξαλειφθεί πλέον η όντως Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και μαζί της και η πολιτική ισχύς των Ελλήνων, αρχίζει αυτή η νεώτερη ανθελληνική προσπάθεια, την οποία καταπολεμά πρώτος σε τέτοια έκταση ο Μιχαήλ. Σε αυτήν την νέα ανθελληνική φιλολογία, οι Έλληνες δεν χαρακτηρίζονται αιρετικοί, τουλάχιστον κατά κύριο λόγο, όπως συνέβαινε στα Contra Graecos μεσαιωνικά κείμενα, αλλά χαρακτηρίζονται ως μη Έλληνες. Εφόσον δηλαδή ο δυτικός ανθελληνισμός επέτυχε με την μεσαιωνική φάση του να στερήσει τους Έλληνες από την κρατική τους ύπαρξη, έρχεται τώρα να τους στερήσει και την πνευματική. Κάτι τέτοιο όμως, όπως επισημαίνει και ο Μιχαήλ, απλώς είναι ανέφικτο. Μόνο μία συνθήκη υπάρχει που μπορεί να πραγματοποιηθεί: να θελήσουν οι ίδιοι οι Έλληνες να αποδεχθούν πως δεν είναι Έλληνες, να αρνηθούν δηλαδή τον Ελληνισμό [24]!

Απόσπασμα από τον Λόγο περί Έλληνισμοῦ. Στο κάτω μέρος της αριστερής σελίδας, ο Μιχαήλ αναφέρεται στο όνομα των Σκοπίων.

Τα επιχειρήματα του νέου ανθελληνισμού είναι πρωτίστως γλωσσικά και στηρίζονται σε λανθασμένες σύμφωνα με την σύγχρονη γλωσσολογία παραδοχές, αλλά και σε πλημμελή γνώση της ελληνικής. Από την εποχή του Μιχαήλ και μετά θα αρχίσουν να γίνονται και «ιστορικά», καθώς οι ίδιοι κύκλοι λογίων, που μέχρι τότε διέδιδαν ότι οι Έλληνες δεν μιλούσαν ελληνικά, τότε άρχισαν να υποστηρίζουν, κυρίως μέσα από περιηγητικά και πρώιμα οριενταλιστικά κείμενα ότι οι Έλληνες της εποχής τους ήταν ένας βάρβαρος λαός, ο οποίος καμία σχέση δεν είχε με τον πολιτισμό και σε καμία περίπτωση λοιπόν δεν μπορούσαν να είναι απόγονοι των Ελλήνων.

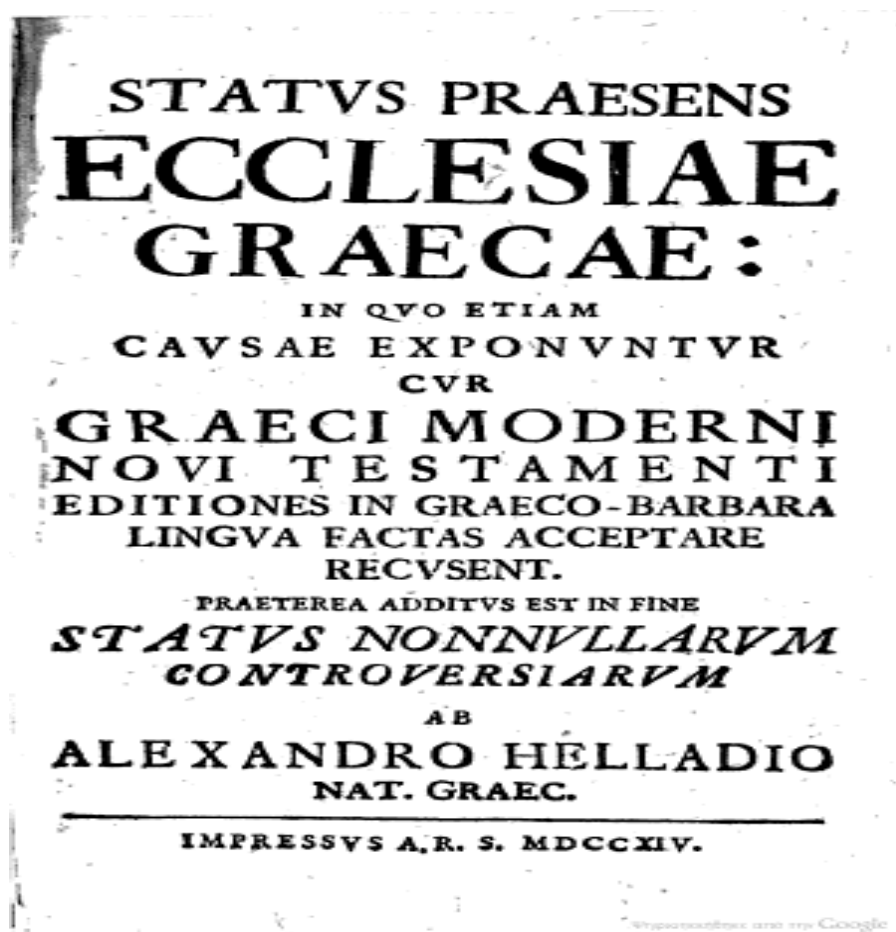
Η παραπάνω κεντρική θέση του νεωτέρου ανθελληνισμού έλαβε συχνά και δύο επιμέρους εκδοχές, σαφώς ηπιότερες, αλλά με αισθητή διάκριση ως προς τον βαθμό ανθελληνικότητας μεταξύ τους. Πρόκειται για την άποψη πως οι Μακεδόνες δεν είναι Έλληνες και την άποψη πως οι Αρβανίτες, οι Βλάχοι και οι Βούλγαροι δεν είναι Έλληνες. Στην πρώτη, που έλαβε μεγάλη αύξηση, όταν την υιοθέτησε, έναν αιώνα αργότερα, ο Αδαμάντιος Κοραής, για τους δικούς του πολιτικούς και τελείως εξω-ιστορικούς λόγους, δίνει μία ικανοποιητική απάντηση ο Μιχαήλ. Η Μακεδονία είναι περισσότερο Ελλάδα από ό,τι είναι η Αττική, επειδή οι Έλληνες πρωτοεμφανίστηκαν στην Θεσσαλία, που γειτνιάζει με την Μακεδονία. Οι Μακεδόνες μαζί με τον υπόλοιπο Ελληνισμό κυρίευσαν ολόκληρη την οικουμένη και διέδωσαν στα πέρατα του κόσμου την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό. Αλλά και πριν από αυτό η δική τους διάλεκτος ήταν στην ουσία η πρώτη ελληνική κοινή, από την οποία ξεπήδησαν όλες οι υπόλοιπες ελληνικές διάλεκτοι[25].

Με τον ίδιο σαφή και μη αποδεχόμενο άλλες ερμηνείες τρόπο αποδεικνύει την δολιότητα των ισχυρισμών των ανθελλήνων ως προς τους Αρβανίτες, τους Βλάχους και τους Βούλγαρους. Εξηγεί πραγματικά με τρόπο μοναδικό, από όσο γνωρίζω, σε κείμενο της Τουρκοκρατίας, την σχέση των υπολοίπων ορθοδόξων γλωσσικών κοινοτήτων με τους Έλληνες. Την στιγμή που οι ανθέλληνες ισχυρίζονται πως οι Βούλγαροι, οι Βλάχοι και οι Αρβανίτες παρότι είναι ορθόδοξοι δεν είναι Έλληνες και προσπαθούν με κάθε τρόπο να τους απομακρύνουν από τον Ελληνισμό, ο Μιχαήλ έρχεται να εξηγήσει την πραγματικότητα. Και την εξηγεί με τόση ενάργεια, λόγω της φύσεως του κειμένου του, λόγω δηλαδή του γεγονότος πως πρόκειται για έναν Λόγο περί Ελληνισμού, ο οποίος απευθύνεται πρωτίστως στους Ευρωπαίους. Έτσι, αισθάνεται

πως πρέπει να τα εξηγήσει όλα από την αρχή, σε αντίθεση με τα περισσότερα κείμενα της Τουρκοκρατίας, στα οποία δεν επισημαίνουν οι συγγραφείς τους την εθνική τους καταγωγή, καθώς απευθυνόμενοι σε συνέλληνες δεν χρειάζεται να τους πούν αυτά που και οι άλλοι θεωρούν δεδομένα. Προχωρεί λοιπόν ο Μιχαήλ και εξηγεί πως αυτές οι τρεις διαφορετικές γλωσσικές κοινότητες έχουν εξελληνιστεί σε μεγάλο βαθμό. Δεν είναι μόνο η κοινή πίστη, η οποία προσφέρει την πρώτη αρχή της συστράτευσης με τους Έλληνες, καθώς πολλές από τις ακολουθίες τους τελούνται στα ελληνικά, αλλά είναι και η ίδια η γλώσσα και ο τρόπος των Ελλήνων, ο πολιτισμός τους δηλαδή, που κάνει τους υπόλοιπους ορθοδόξους να θέλουν να γίνουν Έλληνες. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, οι μη Έλληνες «τη φύσει» ορθόδοξοι των Βαλκανίων, δεν επιθυμούν να χαρακτηρίζονται με το δικό τους εθνικό όνομα, αλλά προτιμούν το όνομα των Ελλήνων. Αισθάνονται Έλληνες και δηλώνουν Έλληνες[26].

Ο Μιχαήλ φαίνεται πως τα χρόνια γύρω από την αναγόρευσή του σε εξωτερικό μέλος της Ακαδημίας του Βερολίνου ασχολήθηκε επισταμένως με το ζήτημα του ανθελληνισμού. Από την περίπτωση του Μιχαήλ καθίσταται σαφές ότι οι Έλληνες σπουδαστές στην Χάλλη κατανοούσαν πλήρως τα σχέδια των ευσεβιστών να τους χρησιμοποιήσουν ποικιλοτρόπως στο προσηλυτιστικό έργο τους στην Ανατολή, αλλά μη έχοντας άλλη επιλογή παρέμεναν και προσπαθούσαν να χρησιμοποιήσουν τις δυνατότητες που τους παρείχε η Χάλλη για τους δικούς τους σκοπούς, την προβολή δηλαδή του Ελληνισμού[27]. Ήδη από το 1705 ο Μιχαήλ είχε δημοσιεύσει μία επιστολή-βιβλιοκρισία για το έργο του φίλου του J. Tribbechovii, *Brevia Linguae Ῥωμαϊκῆς sive Graecae Vulgaris Elementa*, μαζί με το ίδιο το έργο, στην οποία αναφερόταν σε μία παλαιότερη γραμματική των ελληνικών[28] και την οποία θεωρούσε – με ηπιότερους βέβαια χαρακτηρισμούς- πως δεν απέδιδε ορθά τα ελληνικά, όπως αυτή του φίλου του[29]. Μετά την αναγόρευσή του εξέδωσε τον Λόγο περί Ελληνισμού, όπου διαλαμβάνει τα σχετικά με τον ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ ΟΡΘΟΩΙΔΟ[30]. Μαζί του, άξιος συμπαραστάτης εκείνα τα χρόνια στον αγώνα για τον Ελληνισμό στάθηκε ο Αλέξανδρος Ελλάδιος[31], ο οποίος είχε και εκείνος γνωριμία με τον κύκλο των ελληνοιστών και ταυτόχρονα ευσεβιστών της Χάλλης, όπως προκύπτει από τα έργα του και κυρίως από την αλληλογραφία του με τον Francke[32]. Ο Θεσσαλός λόγιος ανέλαβε να απαντήσει στους

ανθέλληνες, όχι θεωρητικά όπως ο Μιχαήλ, αλλά πρακτικά. Στα 1712 εξέδωσε μία γραμματική της σύγχρονης του ελληνικής, όπου εφαρμόζονταν όλα τα αξιώματα που διατύπωσε ο Μιχαήλ στον Λόγο περί Ελληνισμού. Της Γραμματικής προτάσσεται φανταστικός διάλογος σχετικά με την προφορά της νέας ελληνικής, στον οποίο διακωμωδούνται οι απόψεις των Henninii και Vossii[33]. Στο ίδιο μήκος κύματος κυμάνθηκαν οι σχετικές αναφορές του και στο επόμενο έργο του, το *Status Praesens* (1714)[34], από το οποίο θα διαβάσουμε ένα απόσπασμα μεταφρασμένο στα ελληνικά, το οποίο καταδεικνύει με τον πλέον εναργή τρόπο την συνείδηση της ελληνικότητας των Ελλήνων λογίων της Τουρκοκρατίας:

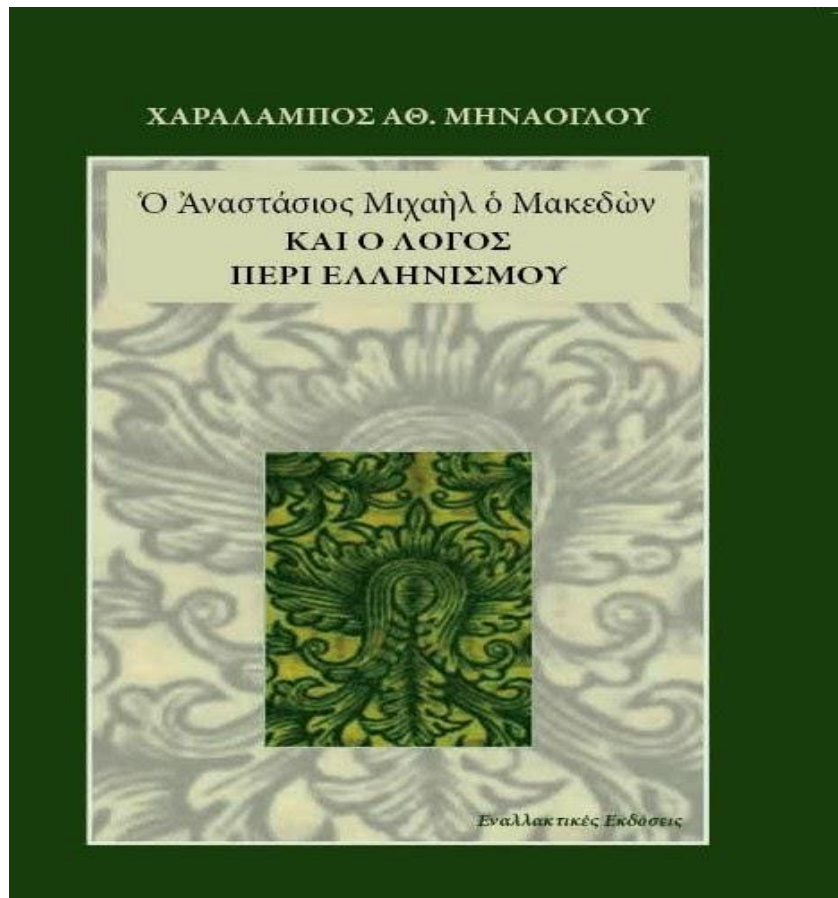

Αλέξανδρος Ελλάδιος, *Status Praesens Ecclesiae Graecae*.

Γράφει συγκεκριμένα ο Ελλάδιος[35]: «Γνωρίζω, επίσης, μέ ποιές κούφιεσ ύποσχέσεισ ἔφραξε ὁ Adelung τόν δρόμο τοῦ Ἀναστασίου Μιχαήλ [...] Ξέρω ἐπίσης καί τά πιό ἀπόρρητα σχέδια μερικῶν, ἀπαίσεισ ἀπάτεσ, καί

αίσχρες προσπάθειες νά χρησιμοποιηθοῦν οἱ Ἕλληνες ὥστε νά ἐξυπηρετηθοῦν ἄλλα συμφέροντα. Γνωρίζω [...] ἐπίσης καί τί ἔπαθε ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ στό Ἄμστερνταμ. [...] Ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα, ἄς ξέρουν οἱ πάντες: ἐγώ γεννήθηκα καί εἶμαι Ἕλληνας, καί δέν διστάζω νά ἐπιτεθῶ σέ κανέναν, [...] προκειμένου νά ὑποστηρίξω τήν πατρίδα μου καί τούς συμπατριῶτες μου, καί μάλιστα ἐφόσον τούς βλέπω νά παθαίνουν ἀπό ἀδικία τέτοιες συμφορές. Ὁ χρόνος ἄλλαξε πολλά, ἀλλά οἱ Ἕλληνες δέν ἔπαψαν νά εἶναι Ἕλληνες».

Αυτή η τελευταία φράση αποτελεί το απαύγασμα της συνείδησης και της διδασκαλίας του Ελλάδιου, αλλά και του ομόψυχου του Αναστασίου Μιχαήλ. Κατά μίαν έννοια σε αυτήν καταλήγει το σύνολο της ελληνικής λογιοσύνης μετά το 1453. Για αυτό και ο Αναστάσιος Μιχαήλ πέρα από πρώτος Έλληνας ακαδημαϊκός είναι και ο πρώτος που τόσο εύστοχα και τόσο εύγλωττα υποστήριξε απέναντι στον νεωτερικό ανθελληνισμό την συνέχεια των Ελλήνων.

Παραπομπές – Σημειώσεις:

[1] Για τον Αναστάσιο Μιχαήλ και το συγκεκριμένο έργο του βλ. Χ. Μηνάογλου, Ο Αναστάσιος Μιχαήλ ο Μακεδών και ο Λόγος περί Ελληνισμού, Αθήνα 2014.

[2] Βλ. Μηνάογλου, Ό Αναστάσιος Μιχαήλ, 13.

[3] Υπήρξε δάσκαλος και συγγραφέας ανέκδοτης ακόμη γραμματικής, που σώζεται σε πολλά χειρόγραφα. Βλ. Λ. Βρανούσης, Έφημερίς, τ. 5, Αθήνα 1995, 781

[4] Ο Μαργαρίτης Μάνθου ενεγράφη στην Πάδοβα το 1703. Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Αι πράξεις εγγραφής των Ελλήνων σπουδαστών του Πανεπιστημίου της Παδούης (μέρος Β΄. Legisti 1591-1809)», Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 38 (1971), 123.

[5] Ο ιερομόναχος Παρθένιος Κατσούλης διαδέχθηκε τον Μελέτιο Μήτρου στην διεύθυνση της Μικράς Σχολής η Σχολής του Επιφανίου στα Ιωάννινα. Ο Κατσούλης σχολάρχησε από το 1692 ως το 1696 και υπήρξε πρωτοπόρος σε έρευνες λαογραφικού περιεχομένου.

[6] U. Moennig, Οι νεοελληνικές εκδόσεις της Tyrographia Orientalis του Johann Heinrich Callenberg, Αθήνα 1999, 81.

[7] Βλ. U. Moennig, «Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum», στο: J. Wallmann – U. Sträter (επιμ.), Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, Tübingen 1998, 314-316. Β. Μακρίδης, «Ανέκδοτη επιστολή Ματθαίου Λέφα του Παρίου προς Αλέξανδρον Ελλάδιον», στο: Β. Μακρίδης (επιμ.): Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Πρακτικά Διεθνούς Διημερίδας (Λάρισα 4-5 Σεπτεμβρίου 1999), Λάρισα 2003, 160.

[8] Πρόκειται για τον κύκλο των Πιετιστών της Χάλλης, με τον οποίο συνεργάστηκε ο Μιχαήλ, αλλά δεν φαίνεται να επηρεάστηκε στα ζητήματα της πίστεως. Για τους πιετιστές της Χάλλης βλ. H. Eideneier, «Martinus Crusius und die Folgen», στο: H. Eideneier (επιμ.), Graeca recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert, Wiesbaden 1994, 123-136. Moennig, Οι νεοελληνικές εκδόσεις της Tyrographia Orientalis.

[9] Βλ. J. Langius, *Philologiae Barbaro-Graecae*, τ. 1, Noribegae et Altdorfi 1708, πρώτο μέρος με τον τίτλο *Meletema*, παράγραφος XVI. Το πρώτο μέρος του βιβλίου του Langii, το *Meletema*, περιέχει αποσπάσματα από τον Λόγο περί Ελληνισμού του Μιχαήλ, σε λατινική μετάφραση. Η μετάφραση, ασχέτως από το ποιο από τα δύο κείμενα είναι το πρωτότυπο, δεν είναι ακριβής, αλλά μάλλον μοιάζει με ελεύθερη απόδοση. Σαν να τα έχει γράψει το ίδιο πρόσωπο, προφανώς ο Μιχαήλ, θέλοντας να διαφοροποιήσει το κείμενό του.

[10] Βλ. Μηνάογλου, *Ο Άναστάσιος Μιχαήλ*, 15.

[11] Βλ. Β. Μακρίδης: «Στοιχειΐα για τίς σχέσεις του Άλεξάνδρου Έλλαδίου μέ τήν Ρωσία», *Μνήμων* 19 (1997), 18.

[12] Αλέξανδρος Ελλάδιος, *Status praesens Ecclesiae graecae*, Altdorf 1714, μετά τον Πρόλογο, χωρίς σελιδαρίθμηση. Εκεί ο Μιχαήλ αναφέρεται ως «Anastasius Macedo, Nausensis, inclytæ Regiae Societatis Borussiacae Membrum» (=Αναστάσιος ο Μακεδών από την Νάουσα, μέλος της Ακαδημίας του Βραδεμβούργου).

[13] Βλ. Ελλάδιος, *Status praesens*, 62-63, 321, 328, 342-343.

[14] Βλ. Μακρίδης, «Ανέκδοτη επιστολή Ματθαίου Λέφα του Παρίου προς Αλέξανδρον Ελλάδιον», 162. Μακρίδης: «Στοιχειΐα για τις σχέσεις του Αλεξάνδρου Ελλάδίου με την Ρωσία», 32-33.

[15] Αναστάσιος Μιχαήλ, *Βασιλικόν Θέατρον, Άμστερνταμ 1710*. Βλ. και Μηνάογλου, *Ο Αναστάσιος Μιχαήλ*, 195-207.

[16] Βλ. Μακρίδης, «Στοιχειΐα για τις σχέσεις του Αλεξάνδρου Ελλάδίου με την Ρωσία», 18.

[17] Βλ. Μηνάογλου, *Ο Αναστάσιος Μιχαήλ*, 16.

[18] Η Ακαδημία του Βραδεμβούργου (Βερολίνου) είναι μία από τις παλαιότερες επιστημονικές Ακαδημίες στον κόσμο. Μαζί με την Παρισινή και την Λονδρέζικη Ακαδημία αποτελούσαν την κορωνίδα της ευρωπαϊκής επιστημοσύνης στις αρχές του 18ου αιώνα. Για την ιστορία της κατά τον 18ο αιώνα βλ. A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, τ. 1, Berlin 1900.

[19] Βλ. Αλ. Αγγέλου, «Δοκιμές για απογραφή και αποτίμηση της νεοελληνικής γραμματείας στην ευρυχωρία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερανοστής* 11 (1974), 4.

[20] Από τα κείμενά του προκύπτει ότι γνώριζε επίσης λατινικά, εβραϊκά, ρωσικά, αρβανίτικα, βλάχικα και στοιχεία τουλάχιστον της αρμενικής.

[21] Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του Μητροφάνη Κριτόπουλου (1589-1639), που παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τον Μιχαήλ. U. Moennig, «Matthias Bernegggers Handexemplar des Glossarium graecobarbarum des Ioannes Meursius mit Korrekturen des Metrophanes Kritopoulos», στο: H. Eideneier (επιμ.), *Graeca recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 1994, 161-198.

[22] Είναι χαρακτηριστικές οι πολλές συμβολές του στα θεολογικά έργα των πιετιστών της Χάλλης, οι οποίες όμως έγιναν χωρίς την θέλησή του. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως αποσπάσματα από την μετάφρασή του της Καινής Διαθήκης σε εκδόσεις που είχαν στόχο τον προσηλυτισμό ορθοδόξων Ελλήνων μετά όμως από τον θάνατό του. Βλ. Moennig, *Οι νεοελληνικές εκδόσεις της Tyrographia Orientalis*, 71, 76-78, 81 και 103.

[23] Για τις απόψεις των δύο πρώτων βλ. Χ. Μηνάογλου, «Από τον Αναστάσιο Μιχαήλ στον Γεώργιο Ζαβίρα», στο: Ιω. Κολιόπουλος-Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Οι Μακεδόνες στη Διασπορά (17ος, 18ος και 19ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 2011, 422-424. Για τον τρίτο βλ. την επιστολή-βιβλιοκρισία του Μιχαήλ, την οποία δημοσιεύει στο έργο του J. Tribbechonii, *Brevia Linguae Rωμαϊκής sive Graecae Vulgaris Elementa*, Jena 1705, χωρίς σελιδαρίθμηση (η επιστολή εκδίδεται σε αντικρουστές σελίδες λατινικά-ελληνικά).

[24] Εδώ τα λόγια του Αναστάσιου Μιχαήλ διατυπωμένα πριν από τρεις αιώνες μοιάζουν προφητικά.

[25] «Ἡ γάρ Μακεδονία, ἡ μή μόνον μετά τό τῆς Ἑλλάδος αὐτῆς, καί πάσης, μικροῦ δεῖν, τῆς τηνικαῦτα φερωνυμουμένης οἰκουμένης κρατῆσαι, τόν Ἑλληνισμόν, κατά τόν ἐν ἱεροφαντικοῖς τοῖς περί ταύτης τῷ Δανιήλ προαναπεφωνημένοις χρησηγορήμασι πολυηχῆ χαλκόν, πανταχοῦ τῆς γῆς ἀκουστόν ποιήσασα, λαούς τε, φυλάς, καί γλώσσας, καί σχεδόν ἅπαν γένος ἀνθρώπων εἰς ὑποδοχὴν τοῦ ὅσον οὕτω τηνικαῦτα μέλλοντος εἰς τά πέρατα τῆς οἰκουμένης ἐξελθεῖν φθόγγου παρασκευάσασα (ὡς ἐξ ἐκείνου μάλιστα, τοῦθ' ὅπερ καλῶς παρατηρεῖ, μᾶλλον δέ βλέπει, ὁ μόνους τούς Ἕλληνας τῶν Ἑλληνικῶν ἀπάντων κατά τό δοκοῦν ἀποκηρύττων, μηδέν εἶναι κλίμα, οὐ θρησκείαν, οὐκ ἔθνος Ἀσίας καί Εὐρώπης, ὅπερ μή καί τι Ἑλληνικόν ἐν φωνῇ, ἐν ἡθεσιν, ἐν πολιτικαῖς διοικήσεσιν, ἐν τελεταῖς καί πᾶσι, ξυλλήβδην φάναι,

τοῖς δι' ὧν ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος κοσμεῖται, διοικεῖται καί διεξάγεται μέχρι καί τῆς ἐνεστώσης, ἀποσῶζον ζώπυρον) ἀλλ' ἔτι καί πολλῶ πρό τούτου κοινή καί πρωτίστη μήτηρ Ἑλληνισμοῦ παντός χρηματίσασα, καί τὰς τῶν ἑκασταχοῦ τῆς Ἑλλάδος διαλέκτων παραφυάδας, ἐκ μιᾶς, τῆς πᾶσι τό πρῶτον τοῖς Ἑλλησικῆς, (ὡς Κόρινθος ἐν τῷ περὶ διαλέκτων διευκρινεῖ) γλώσσης πηγάσασα, αὕτη, φημί, μετὰ ταῦτα καί αὐτῆς τῆς Ἑλληνικῆς προσωνυμίας ἀπηλλω- τρίωτο». Μηνάογλου, Ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ, 187.

[26] «Εἰ δέ τινες τὴν τοῦ ἔθνους τούτου πλησιεστέραν τῇ Ἑλλάδι τὴν οἴκησιν ἔλαχον, ἀλλὰ καί οἱ φιλόκαλοι οὗτοι, πλήν τῶν σφῶν ἐθνικῆς (ἦν οὐδέ πάνυ τι νῦν ἡδέως ἀκούουσι) προσηγορίας, τ' ἄλλα παρά μικρόν εἰς τῶν Ἑλλήνων μεταβέβληνται τρόπον. Οἷς καί ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ συστρατεύονται σημεῖω. Ὡσαύτως καί τῶν περιοίκων Ἀλβανῶν ὅσοι εὐσεβόφρονες, καί Βουλγάρων τό εὐσεβές καί στερρόπιστον ἔθνος. Δι' Ἑλληνικῆς γάρ καί τούτοις γλώσσης τὰ πλεῖστα τῶν ἱερῶν ὑπανοίγεται τεμένη. Διὰ ταύτης τὰς ἀπύρους καί ἀκάπνους θυσίας τῷ θεῷ ἀναπέμπουσιν. Ὑφ' Ἑλλήνων, ἢ γοῦν ὅπως οὖν Ἑλληνίζειν εἰδόντων τὰ κατ' αὐτούς ἱερά διευθετεῖται. Ὑπὸ τοιούτων ἢ τούτων νεολαία παιδεύεται. Οὐδέ γάρ οὐδέ τούτων τῶν ἔθνῶν, τὰ γε Χριστιανίζοντα, οἰητέον ἀκμήν ἀφύσικα πρὸς παιδείαν ὑπάρχειν. Ὡς οὐδ' ὅσ' ἄλλα ἢ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐγέννησέ τε καί ὑψωσε, κἂν βορειότερα ᾧσι, κἂν ὑπερβόρεια». Μηνάογλου, Ὁ Ἀναστάσιος Μιχαήλ, 133.

[27] Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ Μακρίδης, «Ἀνέκδοτη ἐπιστολή Ματθαίου Λέφα του Παρίου πρὸς Ἀλέξανδρον Ἑλλάδιον», 168.

[28] Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο S. Portius, Γραμματικὴ τῆς Ρωμαϊκῆς γλώσσας. *Grammatica Linguae Graecae Vulgaris*, Paris 1638.

[29] Βλ. J. Tribbechovius, *Brevia Linguae Ρωμαϊκῆς sive Graecae Vulgaris Elementa*, Jena 1705, χωρὶς σελιδαρίθμηση (ἡ ἐπιστολή ἐκδίδεται σε ἀντικρουστὲς σελίδες λατινικά-ελληνικά).

[30] Βλ. Henricus Christianus Henninius, *ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΟΡΘΩΙΔΟΣ, seu Graecam Linguam non esse pronuntiandam secundum accentus; Dissertatio Paradoxa qua legitima et antiqua Linguae Graecae pronuntiatio et modulatio demonstrator: atque obiter de Linguis carumque fati disputatur. Ad virum amplissimum Salomonem Dierquens, addita est Isaaci Vossii, De accentibus Graecanicis sententia*, Trajecti ad Rhenum 1684.

[31] Βλ. Ν. Ψημμένος, «Η μαρτυρία του Αλεξάνδρου Ελλαδίου για την παιδεία του Γένους στην αυγή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στο: Ν. Ψημμένος, Μελετήματα Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, τ. Α΄, Ιωάννινα 2004, 23-52.

[32] Βλ. U. Moennig, «Τρεις αυτόγραφες επιστολές του Ελλαδίου προς τον August Hermann Francke», στο: Β. Μακρίδης (επιμ.): Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Πρακτικά Διεθνούς Διημερίδας (Λάρισα 4-5 Σεπτεμβρίου 1999), Λάρισα 2003, 125-149.

[33] Ο διάλογος τιτλοφορείται Διάλογος περί της εν Ευρώπη ελληνικής προφοράς και τα πρόσωπα που διαλέγονται είναι ο Μέλισσος και ο Αγάπιος. Προτάσσεται στις 58 πρώτες σελίδες του τόμου χωρίς σελιδαρίθμηση (29 σελίδες ελληνικό κείμενο και αντικρουστά άλλες τόσες λατινική μετάφραση). Πριν από την σελίδα τίτλου στο πρώτο κενό φύλλο γράφονται τα εξής: “Conf. Io. Albertus Fabricius in Bibl. Grac. Lib. V, cap. 7. p. 41. Vol. VII”. Αλέξανδρος Ελλάδιος, Σταχυολογία τεχνολογική της Ελλάδος φωνής ήτοι Γραμματική ελληνική κατ’ ερωταπόκρισιν, hoc est Spicilegium Technologicum Graecismi, sive Grammatica Graeca, per quaestiones et responsiones, Noribergae 1712.

[34] Οι σχετικές απόψεις του παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με όσα γράφει ο Μιχαήλ στον Λόγο περί Ελληνισμού, για την ελληνική γλώσσα και την ορθή προφορά της. Για τις απόψεις του Ελλάδίου περί γλώσσας και προφοράς βλ. Γ. Καραμανώλης, «Οι απόψεις του Αλεξάνδρου Ελλαδίου για την προφορά της αρχαίας ελληνικής και οι θεωρίες των συγχρόνων του για την ελληνική γλώσσα», στο: Β. Μακρίδης (επιμ.), Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Πρακτικά Διεθνούς Διημερίδας (Λάρισα 4-5 Σεπτεμβρίου 1999), Λάρισα 2003, 333-413.

[35] «Neque ignoro, quibus promissionibus D. Adelungius Anastasii Macedonis et Nicolai Sacerdotis iter, quod versus Venetias susceperant, impediverit, eosque alio deduxerit. [...] Non ignoro nonnullorum arcaniora de Graecis consilia, fraudes detestandas, ac turpissima eorum nomine conata lucra. Non sum praeterea nescius, quid Anastasio, dum versus Berolinum iter suum dirigebat, accidit, ac quibus precibus victus suppressit librum, de statu Juvenum Graecorum, qui in hisce Europae regionibus studiis operam dederunt. Minime denique ignoro, [...] quid Anastasio Amstelodami contigit. [...]

Illud omnibus, et singulis notum facio: me Graecum esse natum de parentibus non multum gloriabor est pro Patria genteque mea praesentim vero, cum injusta ratione tantas injurias illam pati videam, neque propriis Parentibus quidem, nedum illis, quibus calumniae in Graeciam et Graecorum diffamatio maxime conducit, ad propriumque interesse vergit, ullo modo parcam; Ita tempora non ingenia Graecorum mutata sunt». Ἑλλάδιος, Status praesens, 327-329.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- V. Benesevic, «Anastasius Nausios», Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher 10 (1933), 351-368.
- Β. Μακρίδης (επιμ.): Αλέξανδρος Ελλάδιος ο Λαρισαίος, Πρακτικά Διεθνούς Διημερίδας (Λάρισα 4-5 Σεπτεμβρίου 1999), Λάρισα 2003.
- Χ. Μηνάογλου, «Από τον Ἀναστάσιο Μιχαήλ στον Γεώργιο Ζαβίρα», στο: Ιω. Κολιόπουλος-Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.), Οι Μακεδόνες στη Διασπορά (17ος, 18ος και 19ος αιώνας), Θεσσαλονίκη 2011, 419-435.
- Χ. Μηνάογλου, Ο Αναστάσιος Μιχαήλ ο Μακεδών και ο Λόγος περί Ελληνισμού, Ἀθήνα 2014.
- U. Moennig, Οι νεοελληνικές εκδόσεις της Tyrographia Orientalis του Johann Heinrich Callenberg, Αθήνα 1999.

Πηγή : <https://www.antibaro.gr/article/>